

ПАТРІОТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Проблеми розвитку рефлексії, самосвідомості, довірливості, самоконтролю, саморегуляції особистості посідають одне з провідних місць у сучасній психологічній науці.

У дітей молодшого шкільного віку виникає усвідомлення власних дій, психічних станів, особливості їх навчальної діяльності полягає в тому, що школярі повинні обґрунтувати правильність своїх висловлювань і дій. Багато прийомів такого обґрунтування покаже вчитель. Необхідність розрізняти зразки суджень є самостійні спроби в їх побудові сприяють формуванню в молодших школярів уміння ніби збоку розглядати й оцінювати власні думки та дії. Це вміння є основою рефлексії – осмислення своїх суджень і вчинків з точки зору їх відповідності задуму та умовам діяльності; самоаналіз [12, с.174]. Свідченням її є здатність бачити особливості власних дій, робити їх предметом аналізу, порівнювати з діями інших людей. Якщо дошкільник здебільшого орієнтується на індивідуальний досвід, то молодший школяр починає орієнтуватися на загальнокультурні зразки, якими він оволодіває у взаємодії з дорослими та ровесниками.

Рефлексія змінює пізнавальну діяльність молодших школярів, їхнє ставлення до себе й до оточення, погляд на світ, змушує не просто приймати на віру знання від дорослих, а й виробляти власну думку, власні погляди, уявлення про цінності, значущість учиння. В цьому віці вона тільки починає розвиватися.

Мета дослідження - проаналізувати сутність патріотичної рефлексії молодшого школяра як соціально-психологічного новоутворення особистості та визначити особливості статевої ідентифікації молодших школярів з батьками.

Рефлексію особистості зв'язку з свідомою регуляцією своїх дій вперше детально проаналізовано Л.С. Виготським [4]. Усвідомлення, осмислення ситуації не лишається нейтральним по відношенню до дії, а безпосередньо впливає на неї, даючи можливість її свідомої регуляції. Зміна смислу дії як наслідок її усвідомлення, призводить не лише до зміни фізичних характеристик дії, але й до якісного її перетворення. Завдяки усвідомленню трансформуються також і поведінка людини в цілому, розвиваються вищі форми поведінки. Вищі психічні функції є інтелектуалізованими і вольовими одночасно, тому усвідомлення та опанування йдуть поряд. Отже, рефлексія є механізмом особистісного розвитку суб'єкта.

Найважливішою властивістю особистісної рефлексії є те, що в ході її здійснення змінюються функції психіки людини як її об'єкта. Л.С.Виготський [4] так висловлює про дію рефлексії: "Те, що я розмірковую про явища зовнішнього світу, нічого в них не змінює, але те, що я осмислюю афекти, що я ставлю їх у інші відношення до мого інтелекту та інших інстанцій, багато, що змінює в моєму психічному житті".

Смислоутворення у зв'язку з свідомою регуляцією своїх дій вперше детально проаналізовано Л.С. Виготським [4]. Усвідомлення, осмислення ситуації не лишається нейтральним по відношенню до дії, а безпосередньо впливає на неї, даючи можливість її свідомої регуляції. Зміна смислу дії як наслідок її усвідомлення, призводить не лише до зміни фізичних характеристик дії, але й до якісного її перетворення. Завдяки усвідомленню трансформуються також і поведінка людини в цілому, розвиваються вищі форми поведінки. Вищі психічні функції є інтелектуалізованими і вольовими одночасно, тому усвідомлення та опанування йдуть поряд. Отже, рефлексія є механізмом особистісного розвитку суб'єкта.

Зі вступом до школи відбувається перехід дитини на стадію конкретних операцій за Ж. Піаже [8]. У соціальній взаємодії розвиток мислення дозволяє виділяти суттєві ознаки ситуацій та об'єднувати їх в групи для ефективного вироблення усталених форм поведінки. І.Д.Бех [2] вважає, що в свідомості дитини формуються внутрішні смислові структури, зокрема соціальні схеми дій.

Засвоєні завдяки рефлексії типові способи поведінки в певних виділених молодшим школярем на основі суттєвих ознак класів ситуацій, закріплюються в свідомості завдяки соціальним схемам дій. Схеми дій відіграють функцію спонук або емоційно насичених ставлень, на які вказувала Л.І. Божович [3].

У розумінні іншої людини важливу роль відіграє ступінь розвитку уяви, що дає нам змогу подумки посісти місце партнера по спілкуванню. Уміння бачити ситуацію не тільки своїми очима, а й очима партнера має назву рефлексії [9, с. 492]. Здатність до рефлексії формується в суб'єкта міжособистісного розуміння поступово і розвинена в різних людей неоднаково. За словами О. Бодальова, дія феномена рефлексії, як і ідентифікації, розгортається на кількох рівнях.

На першому рівні рефлексії уява має пасивний характер. У спілкуванні людина не бачить станів, намірів, думок іншої людини. Характерні для цього ступеня особливості уяви можуть виступати як наслідок гальмівних властивостей нервової системи, її слабкості, а також як збіднений досвід міжособистісного спілкування.

На другому рівні спостерігається невпорядкована, епізодична діяльність уяви. Її головна ознака – виникнення у процесі спілкування окремих уривчастих уявлень про внутрішній світ іншої людини. Умовами розгорнутої діяльності уяви є головним чином сильно виражений у діяльності, поведінці іншої людини її стан або свідомий намір зрозуміти переживання іншої людини.

Третій рівень характеризується виявом здатності до відтворення в думці особливостей переживання іншої людини не тільки в окремих ситуаціях, а й упродовж усього процесу взаємодії.

На думку вітчизняних психологів (Д.Б. Ельжонін [16], Л.М. Співак [13] та ін.), внутрішній план дій, довірливості функцій та рефлексія є психологічними новоутвореннями у дітей молодшого шкільного віку. Патріотична рефлексія, як різновид рефлексії, не стала до сьогодні предметом спеціальних досліджень, а тому її дослідження саме у цьому віці, як в період інтенсивного розвитку підстаючої особистості є досить актуальним.

Головною потребою молодшого школяра є набуття певного суспільного положення, реалізації суспільно значущої діяльності за допомогою розвитку рефлексії. Враховуючи те, що остання є новоутворенням молодшого шкільного віку, саме тому у цьому віці існує проблема створення адекватних психологічних умов для формування рис справжнього громадянина України, його патріотичної рефлексії.

Для того, щоб проаналізувати феномен патріотичної рефлексії здійснено аналіз таких категорій і понять, як ментальність, ідентифікація, ідентичність, рефлексія, рефлексивність, внутрішній план дій.

Поняття патріотичної рефлексії тісно пов'язане з такою фундаментальною категорією як ментальність, менталітет народу. Менталітет розглядають як сукупність анатомо-антропологічних, соціально-культурологічних та генетико-психологічних особливостей, що формують специфічне світобачення, яке в свої чергу залежить від механізмів рефлексивних процесів; рефлексивні настанови ("відзеркалюють"), рефлексують дійсність крізь суб'єктивні переживання того, хто її сприймає [15].

Менталітет (від франц. Mentalite - духовність) - це: а) властивий для даної етнічної спільноти стиль життя, культури; б) притаманна даній нації система цінностей, поглядів, світогляду, рис характеру, норм поведінки [15]. Менталітет нації складається в процесі її історичного становлення й розвитку.

За визначенням Л.Е.Орбан-Лембрик, ментальність – своєрідний стан, рівень розвитку, спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів життєвих орієнтацій, суспільних цінностей, особливості адаптації до навколишнього середовища, впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь [7, с.84].

Розглядаючи патріотичну рефлексію необхідно звернути увагу і на поняття "ідентифікація". Е.Фромм називає ідентифікацію фундаментальним механізмом соціалізації, важливою спонукою людини у спілкуванні, розумінні й любові.

На основі розвитку рефлексивних складових особистості формується уявлення про своє "Я". Вагому роль у формуванні "Я" суб'єкта відіграє механізм ідентифікації як емоційно-когнітивний процес ототожнення суб'єкта себе з іншим суб'єктом, групою людей, образом чи символом. Ідентифікація - це уподібнення себе іншому, спроба поставити себе на його місце, проникнути в систему його смислів. Цей засіб виникає в процесі неусвідомлюваного наслідування дитиною дорослого, проте надалі він набуває форми особливої внутрішньої дії. Ідентифікація є одним із основних механізмів соціалізації індивіда і перетворення його на суб'єкт взаємодії, особистість. Проте даний механізм може відігравати також захисну функцію, особливо у поєднанні з іншими захисними механізмами.

В.В. Столін зазначає: "Так чи інакше ідентифікація є найважливішим процесом, який лежить в основі всієї групи феноменів суб'єктивного уподібнення та зв'язування, точніше, найважливішою психічною діяльністю, яка йде назустріч соціальним впливам, що формують його самосвідомість" [14, с. 230]. Отже, феномен ідентифікації відіграє вагому роль у формуванні самосвідомості особистості.

На нашу думку, стимулювання розвитку патріотичної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів відбувається шляхом формування ідентичності: етнічної, соціальної, особистісної, статевої ідентичності.

З метою дослідження феномена патріотичної рефлексії нами здійснено аналіз такого поняття як ідентичність. Традиційно термін "ідентичність" в психології пов'язують з ім'ям Е. Еріксона [17], який називає ідентичність як внутрішню тотожність особистості. Він висунув положення про "ідентичність особистості" як центральну властивість людини, що сигналізує їй про нерозривний зв'язок з навколишнім соціальним світом. Ідентичність особистості виявляється у центрованості людини на себе, ототожненні її з соціальною групою та оточенням, у визначенні цінностей людини та її соціальної ролі.

Велике значення має формування у дитини статевої ідентичності, де визначається взаємодія культури та спадковості, яка представлена сукупністю культурних досягнень людства, накопичених у процесі його історичного і суспільного розвитку. Ідентифікація дитини з батьками (сина з батьком, доньки з матір'ю) дійсно має вирішальну роль у вихованні патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці.

Велике значення для формування патріотичної рефлексії має етнічна ідентичність, яку Ж. Піаже, Й. Вирост, Е. Фромм, Г. Солдатова розглядають як складову частину соціальної ідентичності особистості, психологічну категорію, що виявляється в усвідомленні своєї належності до визначеної етнічної спільності.

Ж. Піаже [8] виділяє три етапи в розвитку етнічних характеристик:

1. У 6-7 років дитина здобуває перші – фрагментарні й несистематичні – знання про свою етнічну належність.
2. У 8-9 років дитина вже чітко ідентифікує себе зі своєю етнічною групою, висуває підстави ідентифікації – національність батьків, місце проживання, рідна мова.
3. У молодшому підлітковому віці (10-11 років) етнічна ідентичність формується в повному обсязі, як особливості різних народів дитина відзначає унікальність історії, специфіку традиційної побутової культури.

Все вищесказане дає можливість стверджувати, що процес розвитку ідентичності передбачає певний рівень розвитку рефлексивних складових свідомості, на основі яких у процесі ідентифікації в індивіда формується уявлення про своє "Я". Я-концепція особистості може бути представлена як когнітивна система, що виконує функцію регуляції поведінки.

Ми звернули увагу саме на статорольову ідентифікацію молодших школярів з батьками. Тобто, намагались дослідити, яким чином відбувається вплив батьків на розвиток патріотичної самосвідомості дітей в сім'ї і хто має більший вплив на молодшого школяра (хлопчика чи дівчинку) батько чи матір.

З метою вивчення статорольової ідентифікації дітей з батьками, як важливої умови розвитку патріотичної самосвідомості, на початковому етапі було використано методику Кормана, тести "Малюнок сім'ї", "Дім, дерево, людина". Проективні малюнкові методики було проведено в 60 класах, загальною кількістю дітей молодшого шкільного віку 1229 осіб.

Встановлено, що спілкуючись з батьками, кожна дитина будує образ партнера, послуговуючись такими засобами, як рефлексія та ідентифікація. Рефлексія у процесах спілкування - це спосіб однієї людини зрозуміти іншу, виходячи з уявлень про себе. Причому цей процес має зворотній вплив: чим глибше вона розуміється в інших, тим повніше й об'єктивніше оцінює себе. Ця залежність посилюється за умови сумісної діяльності. На основі розвитку рефлексивних складових формується уявлення про своє "Я". Вагому роль у формуванні "Я" суб'єкта відіграє механізм статорольової ідентифікації, дію якого вперше описав засновник психоаналізу З. Фрейд. Він тлумачив його як емоційно-когнітивний процес ототожнення суб'єкта себе з іншим суб'єктом, з групою людей, образом і символом. Ідентифікація виникає в процесі неусвідомлюваного наслідування дитиною дорослого, проте надалі вона набуває форми особливої внутрішньої дії.

У процесі дослідження феномену статорольової ідентифікації головна увага зверталась на такі аспекти:

- на емоції та почуття дитини;
- на ставлення до членів сім'ї;
- на сприйняття, взаємодію та ідентифікацію дитини з іншими членами сім'ї.

Результати дослідження представлені нами в табл. 1. Проведене дослідження виявило, що у молодших школярів "спрацьовує" механізм статорольової ідентифікації і діти віддають перевагу батькам однієї з ними статі. Під час дослідження, в процесі бесіди було встановлено, що дитина може себе ідентифікувати навіть з самим неясним персонажем на малюнку. Такі випадки мали місце у 22% випадків, що говорить про труднощі у взаємовідносинах з сім'єю та із самим собою. Це негативно впливає на розвиток патріотичної самосвідомості учнів молодших класів.

Таблиця 1

Категорія молодших школярів	Статорольова ідентифікація дитини з матір'ю (кількість дітей у %)	Статорольова ідентифікація дитини з батьком (кількість дітей у %)
Дівчата	82	18
Хлопчики	31	69

Виявлено, що дитина ідентифікує себе не тільки з батьками, але і зі своїм вчителем початкових класів. Такі випадки мали місце у 21% випадків, що говорить про значущість особистості вчителя для дитини в процесі навчання, розвитку і виховання. Але, на жаль феномен тотожності не використовується в педагогічній діяльності вчителями на користь дитині, тобто відсутні почуття індивідуальної відповідальності у самого вчителя.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження нами були зроблені наступні висновки:

1. Національне, духовне відродження виведення своїх етнічних, культурно-історичних коренів із сивої давнини, усвідомлення власної національної самобутності, окремоті свого народу від інших, пізнання в рідній культурі загальнолюдських цінностей.
 2. Національний виховний ідеал має тісний зв'язок з ментальністю народу, сприяє збереженню нашої духовної самобутності, нашого духовного "Я", національної ідентичності.
 3. Виховні ідеали українського народу відіграють значну роль в формуванні патріотичної рефлексії.
 4. Найповніше відповідаючи менталітету українців, вони вироблялись протягом усієї історії розвитку українського етносу і вбирають у себе різні аспекти життя, побуту, трудової діяльності родини, потребу в людському спілкуванні, совість, гідність, почуття спорідненості, добра і доброзичливості.
 5. Практично не використано всі резерви сім'ї, можливість близьких дорослих у здійсненні допомоги дітям у розвитку патріотичної самосвідомості та самовідчуття.
 6. Феномен статорольової ідентифікації не використовується батьками на користь дитині, тобто відсутні почуття їх індивідуальної відповідальності.
 7. Не сформовано стійке ставлення сім'ї до національних символів, атрибутики, цінностей.
- Таким чином, саме у молодшому шкільному віці формуються перші уявлення про навколишній світ, про живу і неживу природу, про ставлення до природи, що виявляється в конкретній поведінці на емоційному рівні. Патріотична активність особистості молодшого школяра повинна постійно підвищуватися в процесі виховання, формування рефлексії, переростати у відповідності до вікових особливостей, в громадсько-політичну, державницьку активність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І.Д. Психологічні умови ефективності виховної дії / Бех І.Д. // Радянська школа. – 1992. – № 1. – С.41-46.
2. Бех І.Д. Довільна поведінка школярів як мета виховання / Бех І.Д. / Рідна школа. 1993. – №9. – С.29-32.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте: Психологическое исследование / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
4. Выготский Л.С. Детская психология / Л.С. Выготский [Под ред. Д.Б. Эльконина]. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
5. Выготский Л.С. Проблемы развития психики / Л.С. Выготский [под ред. А.М.Матюшкина]. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
6. Дудар В.В. Исторична пам'ять як національна духовна цінність / Дудар В.В. // Проблеми освіти. Спец випуск / Кол. авт. - Науково-методичний центр вищої освіти Міністерства освіти і науки України, Вінницька філія Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна", 2004. - С. 189-193.
7. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
8. Піаже Ж. Избранные труды / Ж. Піаже. – М.: 1994. – 364 с.
9. Психологія: підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; [за ред. Ю.Л. Трофімова]. – 3-є вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 720 с.
11. Руденко Ю. Основы сучасного українського виховання / Ю. Руденко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 328 с.
12. Савчин М.В. Вікова психологія: навчальний посібник / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с.
13. Спивак Л.М. Корекція Я-концепції невстигаючих учнів початкових класів / Л.М. Спивак // Психологія: збірник наукових праць. – Вип. 1 (8). – Київ, НПУ, 2000. – С.160-169.
14. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М.: МГУ, 1983. – 284 с.
15. Шугай М.А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів / М.А. Шугай. – Рівне, 2002. – 24с.
16. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин. – М., 1989. – 364 с.
17. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб.: Ленато, АСТ, Фонд "Университетская книга", 1996. – 592 с.

РЕЗЮМЕ

Розкриваються питання розвитку рефлексії в молодших школярів. У статті визначені феномени, які передують розвитку рефлексії особистості. Автор звертає увагу на внутрішній план дій, довільність, самоконтроль, ідентифікацію, ментальність як показники розвитку патріотичної рефлексії дитини.

Н.В. Михальченко

ПАТРИОТИЧЕСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ ЛИЧНОСТИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН РЕЗЮМЕ

Раскрываются вопросы развития рефлексии у младших школьников. В статье определены феномены, которые способствуют развитию рефлексии детей. Автор обращает внимание на внутренний план действий, произвольность самоконтроль, идентификацию и ментальность как показатели развития ребёнка.

N.V. Myhalchenko

PERSONAL PATRIOTIC REFLECTION OF A JUNIOR PUPIL AS A SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PHENOMENON SUMMARY

The article covers some issues on junior pupils' reflection; determines phenomena instrumental in development of children's reflection. The author pays attention to internal aspect of actions, arbitrariness, self-control, identification, mentality as indicators of child's development.
